

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 340.15(477.4/5)«15»:347.965

С. Цушко,

аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФЕНОМЕН ПРЕДСТАВНИЦТВА В ПРАВІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ

Протягом усього періоду існування людської цивілізації феномен представництва в тій або іншій формі був присутній у житті та діяльності соціуму. Питання, що стосуються даного феномену, відносяться до категорії ключових, базових в теорії держави і права та конституційно-правової науки, перебуваючи в центрі невичерпного інтересу дослідників. Маючи фундаментальний характер і актуальність, зумовлену безперервним процесом політико-правового розвитку цивілізації, вони належать до невичерпних і дискусійних, у зв'язку із чим навіть на сьогоднішній день не можна говорити про наявність єдності в оцінці загальної теорії представництва.

На сучасному етапі розвитку теорії держави і права саме поняття представництва досі не набуло чіткого усталеного трактування, оскільки в науці використовуються різні визначення. Так, наприклад, можна побачити наступні варіації: «представництво», «публічне представництво», «народне представництво», «політичне представництво», «представницька влада», «представницька система суспільства» (або «система представницької влади»), «представницька демократія», «інститут представництва», «представницьке правління». Однак для всіх досліджень, в яких мова йде про політичне представництво, єдиним

виявляється у розмежуванні понять публічного представництва та представництва в приватному праві.

Категорії представництва – публічна та цивільно-правова – лягли в основу різних напрямів теорії представництва, зумовлюючи неприпустимість застосування єдиного трактування для конституційного політико-правового представництва і для представництва у приватноправових відносинах, оскільки перша є державно-правовим інститутом, який не слід змішувати з цивільно-правовим представництвом по причині того, що у них різні способи утворення, джерела отримання повноважень, цілі і завдання. Отже, на наш погляд, зазначена тема представляє значний інтерес та безперечно є актуальною і в Україні, де питання з теорії представництва викликають значний інтерес в контексті гострих реформаторських процесів.

Звертаючись до історіографії питання, доцільно нагадати, що дослідженням феномену представництва займалось багато вчених Франції, Англії, Німеччини, США, Росії та України. Ґрунтовні напрацювання по цьому питанню мають такі вчені як Г. Гроцій, В.А. Ефрон, Б. Манен, Ю.С. Шемшученко, В.М. Єрмолаєв та інші.

Мета і завдання статті пов'язані з аналізом етимології терміну «представництво», визначення його правової природи та різновидів.

Торкаючись питання етимології терміну «представництво», необхідно сказати, що ми можемо його відшукати в чималій кількості спеціалізованої літератури. Так, наприклад, в Оксфордській енциклопедії ми зустрічаємо термін «representation» – «представництво», що застосовується в юридичному сенсі з 1624 р. в контексті представництва іншої людини та здійснення від її імені юридичних дій. У цілому ж в юриспруденції Англії з 1693 р. термін чітко використовується у як в юридичному, так і в політичному сенсі. З 1769 р., в Англії, термін «представництво» використовували в контексті діяльності законодавчої асамблеї [1, с. 481].

Досить цікавим, на наш погляд, є тлумачення ідеї представництва у праці американського вченого Д. Фарлі. Так, в його в статті «Характер політичного представництва» в журналі «Американський політологічний огляд», етимологічно, термін «представляти» означає «презентувати знову», а в іншому значенні, представник визначається вченим як «агент, депутат, змінник». Крім того, в контексті визначення терміну «представництво» Д. Фарлі також звертається до ретельного пояснення термінів депутат та адвокат [2, с. 238].

В енциклопедії С.І. Ожегова термін «представництво» походить, по-перше, від слова «представляти», що означає «бути представником»; по-друге, це установа, що представляє чийсь інтереси, наприклад, – торгівельне представництво; по-третє, це право, порядок вибору представників у будь-які органи. Норми представництва в парламенті [3].

Тлумачення сутності такого явища, як «представництво», пов'язано з певним розмежуванням в публічному та приватному праві. Так, наприклад, у великому енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона сутність публічного (політичного) представництва пояснюється як «спосіб передачі влади в повному її обсязі якій-небудь особі або групі осіб, відправляти яку не можна іншим способом». Політичне представництво розглядається ними

у двох видах: – у сфері законодавства або управління всередині держави; і в міжнародних відносинах [4, с. 28].

Згідно із цитованим джерелом на внутрішньодержавному рівні здійснення політичного представництва відбувається, коли «в державі населення наділене політичними правами, але не має можливості (звичайно – внаслідок значних територіальних розмірів держави) користуватися ними безпосередньо; в такому разі воно обирає представників, яким делегує свої права. <...> на практиці політичні права населення зводяться до права одного разу на кілька років вибрати довірених, яким воно вважає можливим вручити законодавчу владу (а іноді – і контроль над виконавчою владою)».

Згідно із цитованим джерелом політичне представництво на міжнародному рівні реалізується у випадках, коли держава або уряд реалізує свої права за кордоном «через особливого посла або посланника», який представляє особу як монарха, так і «державу, яка його акредитувала» [4, с. 28].

Сучасне трактування категорій представництва дається в Юридичній енциклопедії за редакції Ю.С. Шемшученко – першому в Україні багатотомному систематизованому зводі знань про державу і право, згідно з яким «представництво цивільно-правове являє собою «правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчиняти правочин від імені другої сторони, яку вона представляє». Згідно із цитованим джерелом виникнення відносин представництва відбувається на підставі договору, закону, акту органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених нормами законодавства. Представник може бути уповноважений лише на ті дії, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Здійснюваний представником правочин створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку представляють». У свою чергу, представництво публічне (народне) в згаданій юридичній енциклопедії характе-

ризується як «форма участі народу в здійсненні державної влади і місцевого самоврядування з метою представлення його інтересів і захисту прав і свобод громадян» [5, с. 62].

Отже, з наведеного ми бачимо сучасне ставлення вітчизняних правознавців щодо визначення правової природи та різновидів представництва як явища в юриспруденції. Враховуючи наведене, публічне (народне, політичне) представництво, на відміну від представництва в приватному праві, складається у своїй основі з приводу інтересів не окремих індивідуалізованих суб'єктів, а соціальних груп, організацій, спільнот, які не завжди мають чіткий суб'єктний вираз. При цьому публічне представництво не виникає з нездатності народу вести свої справи самостійно. Навпаки, саме можливість і необхідність самостійного здійснення народом всієї повноти суверенних прав передбачає організаційну єдність народу, одержує свою реалізацію через відповідні організаційно-правові форми прояву народовладдя.

На думку багатьох правознавців, сьогодні феномену політичного представництва відводиться особливе місце в організації соціуму. Однак до пошуку ідеальної моделі справедливого управління державою людство зверталось протягом всієї історії існування верховної влади. Вже в працях видатних античних філософів можна зустріти різні концепції того, якою повинна бути публічна влада в державі. Міркування Платона (427–347 рр. до н. е.), Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), Полібія (близько 201–120 рр. до н. е.), Цицерона (106–43 рр. до н. е.) та інших мислителів античності включають не тільки опис і аналіз існуючих в давнину форм правління, але також і висновки про те, яким має бути правильний пристрій верховної влади.

На думку античних філософів, оптимальною формою управління державою є монархія, оскільки найбільш справедливою може бути саме одноособна влада, яка, проте, «не тим, хто багатий, силь-

ний, великий зростом, знатний чи володіє іншою якою-небудь із цих якостей, але тим, хто буде все більш слухняний встановленим законам» [6, с. 203].

Не всі античні мислителі заперечували можливість змішування монархії і демократії, існували і прихильниками такого поєднання. Однак під демократією стародавні філософи розуміли демократію пряму, тобто плебісцитарну. Зазначимо, що для періоду античності було характерним безпосередня участь громадян в управлінні справами адміністративно-територіальних утворень, що являли собою невеликі громади, в рамках яких рішення приймалися більшістю голосів тих, хто був на плебісциті. Іншими словами, політична участь членів громад та політичні рішення учасників плебісциту забезпечувалися безпосередньою явкою громадян на народні збори.

Існування плебісцитарної демократії в періоди Античності та Середньовіччя було можливо в умовах невеликих держав на зразок давньогрецьких демократичних міст, населення яких обчислювалася десятками тисяч мешканців. Громадяни активно брали участь у політичному житті своїх міст-держав, будучи наділеними правом голосу на виборах і в рамках нарад, де обговорювалися поточні питання міського життя: на рабів покладалася тягар повсякденних праць, тоді як вільні жителі могли присвятити свій час участі в суспільному житті.

Французький політолог Б. Манен (народився 19 квітня 1951 року в Марселі, директор досліджень у Вищій школі соціальних наук і професор Нью-Йоркського університету, відомий своїми працями в галузі лібералізму і представницької демократії. — Ц.С.) у своїй роботі «Принципи представницького правління», охарактеризував афінську демократію як форму народної участі в управлінні державою, органи якої формувалися, в основному, невиборним шляхом. Частиною владних функцій наділялися Народні збори (ekklesia). Проте більш значними влад-

ними повноваженнями були наділені магістратури (agchai). Причому із семи сотень посад магістратів майже 600 призначалися не виборним шляхом, а на основі жеребкування [7, с. 21].

Право висунення на виборну посаду отримував будь-який вільний городянин, який досяг тридцятирічного віку. У результат, переважна більшість афінян протягом свого життя хоча б один раз обиралися на один з управлінських посад.

Поряд із прямою демократією в давньогрецьких містах відбувалося становлення республіки в Стародавньому Римі, яка до II століття до н.е. представляла собою змішану форму політичного устрою, що базується на поєднанні монархії, аристократії і демократії. Монархічне управління забезпечувалося консулами і магістратами, аристократію представляв Сенат, тоді як демократична гілка влади була представлена народом. Обрання магістратів і прийняття законів здійснювалося в Стародавньому Римі в рамках народних зборів, забезпечуючи тим самим реалізацію принципів прямої демократії. Однак ураховуючи ту обставину, що явка на збори забезпечувалася за рахунок столичних жителів і тих громадян, які були в змозі прибути в столицю, функціонування цього демократичного інституту з часом прийняло не прямий, а, по суті, представницький характер.

Зазначимо, що, на відміну від давньогрецьких міст, у Стародавньому Римі участь простого народу в державному управлінні була обмеженою. Незважаючи на виборність магістратур, жодна з них не обиралася на основі жеребкування. Прийняття рішень було груповим: громадяни Давнього Риму входили до триби, від яких здійснювалися вибори в магістрати і народні трибуни. Вищі виборні посади консулів, преторів і цензорів призначалися від центурій – військових утворень. Таким чином, безпосередньо народу відводилося право вибору магістратів, однак правом заміщення виборних посад володіли переважно громадяни, що

займали високі місця в становій ієрархії Стародавнього Риму.

Отже, для Стародавнього Риму була характерна змішана форма правління, яка увійшла в історію під назвою республіки, а не демократії [7, с. 21]. Являючись, по суті, олігархією, давньоримська республіка, тим не менш, включала деякі демократичні інститути, про що свідчить діяльність народних зборів і магістратів. Однак, цитуючи Б. Манена, в Стародавньому Римі «протягом всієї історії в нижчих класів була лише влада вибору кандидатів, висунутих вищими класами» [7, с. 21].

У цілому для античних держав з їх особливого роду демократією були притаманні такі її ознаки, як рівноправність вільних громадян, участь у прийнятті рішень на народних зборах, призначення на посади за жеребом і відповідальність обиратися перед суспільством.

Що стосується давньоримської республіки, то їй було покладено кінець у I столітті до н. е., в ході війн та внутрішніх політичних негараздів, на зміну яким прийшла диктатура Юлія Цезаря. Тим не менш, ідея представницької влади отримала згодом реальне втілення в XII – XIV ст.

Із часом, в середньовічній Європі, в ряді країн були сформовані перші представницькі установи – кортеси в Іспанії та Португалії, генеральні штати у Франції і в Нідерландах і т. п. Ці органи представницької влади, із сучасної точки зору, не можна назвати істинно демократичними, оскільки вони формувалися на становій основі шляхом включення до свого складу представників вищої знаті, заможних громадян і духовенства.

Однак справжньою колискою політичного представництва для історії людства стала Англія, в якій вже в перші роки XIII століття в рамках Великої хартії вольностей (Magna Charta Libertatum), виданої в 1215 р. було передбачено формування Ради королівства, що обмежувало владу монарха і бюрократичної верхівки.

Створення в Англії перших представницьких органів – зборів (parliament) – датується 1265 роком, а в 1275 р. в цій країні почав функціонувати однопалатний парламент, який став двопалатним усередині XIV ст. Радикальний поворот до управління державою на основі політичного представництва був здійснений в Англії в середині XVII ст. у зв'язку з подіями Англійської революції. Так, у 1690 р. засновник англійського лібералізму Дж. Локк доводив: «Громадянське суспільство несумісне з абсолютною монархією. Ні один указ кого б то не було не володіє силою і обов'язковістю закону, якщо він не одержав санкції законодавчого органу, обраного і призначеного народом; законодавча влада є не лише верховною владою в державі, але й священною і непохитною в руках тих, кому співтовариство її довірило».

Отже, структура та діяльність парламенту в Англії були зміненими, а послідовне видання низки законів зробило невідворотною парламентську реформу 1832 р., яка ознаменувала собою перехід до нових принципів представництва [8, с. 338].

Діяльності парламентських установ вищезазначених країн були притаманні такі риси сучасних демократій, як наявність публічної влади та її представницький характер, а також наявність системи стримувань і противаг в системі управління державою.

Одночасно з трансформацією представницьких демократій розвивалася і сама ідея політичного представництва, яка отримала своє теоретичне втілення з XVII–XVIII ст. і далі – в класичних концепціях суспільного договору Т. Гоббса і Ж. Ж. Руссо, розподілу влади Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, правової держави Р. В. Гегеля і В. Канта, лібералізму і демократії А. Токвіля та Дж. С. Мілля, теорії комуністичного самоврядування К. Маркса та Ф. Енгельса, а також і в теорії плюралістичної демократії. Враховуючи різноманітність концепцій і підходів до трактування принципу політичного

представництва, є найбільш доцільним, у рамках теми цього дослідження, вдатися до юридичного трактування даного поняття, реалізованого в рамках системного підходу, згідно з яким політичне представництво як складний соціально-політичний феномен необхідно розглядати в трьох аспектах:

1) **в інституціональному аспекті** під політичним представництвом слід розуміти політико-правові інститути, організаційні форми, які створюються в цілях виявлення народної волі, відображення інтересів громадянського суспільства на політику; 2) **у функціональному аспекті** політичне представництво можна розглядати як функцію, реалізовану носіями державної влади, державно-владними структурами, створеними в різних цілях, у тому числі не обов'язково пов'язаних із необхідністю проведення народної волі; 3) **в ідеологічному аспекті** політичне представництво можна трактувати як ідею соціальної справедливості, такого справедливого управління суспільством і державою, в рамках якого забезпечується максимально можлива реалізація народної волі [9, с. 12].

Разом із тим доцільно зазначити, що в теорії конституційного права активно використовують термін «**народне представництво**». Як зазначає В. Шаповал, «нерідко цей термін знаходить застосування і в правотворчості. Приміром, у Великобританії, починаючи з XIX століття, він використовується в назві законів, що регулюють організацію і порядок проведення парламентських виборів (The People's Representation Acts). Інколи сам парламент прямо чи опосередковано в політичних і наукових текстах називають органом народного представництва».

Разом із тим у пострадянських країнах, зокрема в Україні, названий термін, як правило, не віднесено до інструментарію правотворчості. Тут широко застосовуються терміни «представницька демократія», «представницький орган» і «представницький мандат», які не можна вважати відповідними замінниками» [10, с. 45].

Відомо, що ідея представництва у здійсненні влади не завжди була пов'язана з виборами. Так, наприклад, у середньовічній Англії присяжні в суді приймали рішення від імені відповідного графства і розглядалися як представники останнього. Саме в «судових установах знайшла своє застосування ідея представництва і через них проникла у політичні відносини», в організацію і діяльність парламенту [11, с. 19, 20].

У XVI столітті деякі англійські юристи називали парламент «представником народу» [12, с. 71]. Проте середньовічний англійський парламент, як і станovo-представницькі установи в інших країнах (наприклад в Речі Посполитій. – С.Ц.), не був органом народного представництва. Станове представництво істотно відрізнялося від сучасного виборного представництва, яке за визначенням є народним. Передусім, ці відмінності стосуються самої суті представництва: між тими, кого представляють, і представниками (обраними членами станovo-представницької установи) були встановлені зв'язки, прямо порівняні з тими, що виникають із цивільно-правового договору доручення. Обсяг, зміст і саме здійснення такого доручення залежали від волі відповідних виборців.

Отже, аналізуючи історію європейського парламентаризму, можна зробити висновок, що станове представництво було історичним різновидом групового виборного представництва. У теорії конституційного права сучасне групове представництво визначають як реальне, або як представництво інтересів. Існують й інші його назви – «корпоративне», «куріальне представництво». Але завжди виникають питання щодо відносності критеріїв групового представництва.

За таких обставин ігнорується той факт, що згідно з принципом народного суверенітету влада належить усьому народові, а не різним або окремим групам. Тому групове представництво не отримало розповсюдження в практиці модерного парламентаризму. Сучасною

формою виборного представництва у здійсненні влади є народне представництво [10, с. 45].

У свою чергу, ідея народного представництва була підсумком прогресивного суспільно-політичного розвитку в XVI–XVII століттях. Саме в контексті цього розвитку її оцінював Б.М. Чичерін, який стверджував, що «народне представництво становить найвищий розвиток свободи» [13, с. 18]. Ідеологічною першоосновою народного представництва слід вважати теорію народного суверенітету, що склалася до кінця XVIII століття, яка визнавала носієм і джерелом влади народ, розумінню якого стали надавати сучасне значення.

Не менш важливу роль в оформленні та реалізації ідеї народного представництва відіграв її зв'язок з принципом поділу влади. Виразом цього зв'язку виступає парламент – загальнонаціональний представницький орган влади.

На думку багатьох дослідників, зокрема В. Шаповала, про початок історії парламентаризму в Україні треба вести мову у зв'язку з власне українським державотворенням. Насамперед процес формування ідеології парламентаризму відображений у змісті програмних документів українських політичних партій, утворених на початку XX ст., а також у запропонованих ними конституційних проектах.

Однак становлення і розвиток теорії народного представництва в Україні здійснювались у руслі загальносвітових процесів. Зазначимо, що ідея парламентаризму в історичній ретроспективі не розвивалася по суцільній висхідній лінії. Це зумовлено тим, що Україна існувала як самостійна держава тільки невеликі проміжки часу.

Український парламентаризм має велике історичне підґрунтя, що дає змогу говорити про традиції розвитку парламентаризму в Україні, а саме про утвердження в Україні демократичних інститутів, системи розподілу влади, наявність представництва громадян в органах влади. Проте зазначимо, що

хоча критерії, які використовуються для визначення рівня парламентаризму, не зовсім обґрунтовані, передчасно зараховувати Україну до групи країн, що мають стійкі парламентські системи. Усе ж шлях, пройдений нашою країною, безсумнівно, засвідчує про напрям її розвитку.

На думку українського вченого В. Шаповала, у визначенні парламенту як представницького органу державної влади необхідно відмовитися від уживаного іноді терміна «представницька влада». Цей термін є хибним з огляду на конституційно прийнятий принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Такий поділ відображає функціональне призначення органів, які реалізують ту чи іншу «гілку» влади. Термін «представницька влада» може відображати лише спосіб формування відповідних органів – виборність. У разі його прийняття концептуально невиправдано будуть поєднані в одне ціле орган державної влади (парламент) і органи місцевого самоврядування (ради). У ст. 5 Конституції таке поєднання заперечується: «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [14].

Проте авторитетний український вчений Ю.С. Шемшученко стверджує, що виборність українського парламенту народом свідчить, що саме він є єдиним органом народного представництва. Отримуючи на виборах «представницький мандат», депутати мають виражати ті суспільні інтереси, які забезпечують виконання основної, а саме законодавчої, функції у Верховній Раді. Невміння чи небажання правильно відобразити інтереси суспільства легко деформують зміст не тільки законодавчої, а й інших функцій парламенту.

Саме колегіальність, що дотично відображає різноманітність існуючих у суспільстві політичних інтересів, які покликані реалізовувати депутати парламенту та їх групи, забезпечує парламенту властивість органу народного представництва.

По-іншому співвідносяться народне представництво й інститут представницьких органів місцевого самоврядування, а також обрані на прямих виборах посадові особи місцевого самоврядування (в Україні – сільські, селищні і міські голови). В Україні такі органи та посадові особи визначаються як суб'єкти (носії) місцевого самоврядування, яке нерідко розглядають як вид публічної влади, відмінний від влади державної.

Звідси парламент і президент – це органи державної влади, а місцеві ради такими не є. Таке розмежування ускладнює вирішення питання про співвідношення народного представництва і представницьких органів місцевого самоврядування. Слід погодитись із В. Шаповалом стосовно його висновків, що відповідь на це питання слід шукати в масштабі і характері представництва, здійснюваного відповідними органами і посадовими особами. Очевидно, що функції органів місцевого самоврядування визначаються потребами населення адміністративно-територіальних одиниць, де ці органи створені і функціонують, орієнтовані на вирішення так званих місцевих справ. «Загальнонаціональні справи» зазвичай вимагають політичних рішень, приймати які уповноважені вищі органи держави, зокрема парламент і президент.

Отже, сьогодні представницькі органи місцевого самоврядування не мають прямого стосунку до народного представництва. Масштаб і характер мандатів депутатів місцевих рад по суті вказують на місцеве (локальне) представництво або, використовуючи термінологію Конституції України, – представництво територіальних громад [10, с. 45]. Однак у добу античності представництво в містах-державках слід розцінювати в інший спосіб.

Торкаючись питання класифікації різновидів політичного представництва, сьогодні прийнято виділяти представництво держави в міжнародних відносинах. Як відомо, держава здійснює свою діяльність не тільки всередині, а

й зовні, що відповідно зобов'язує її чітко дотримуватись норм міжнародного права.

Як вже зазначалось, представництво в сучасній юриспруденції – це складне явище, яке має, згідно з Великим енциклопедичним юридичним словником за редакції Ю.С. Шемшученка, таку класифікацію: а) за підставами виникнення – на законне і договірне; б) за способом виникнення – добровільне і необхідне (факультативне й обов'язкове); в) за ознаками осіб, які здійснюють представництво, – представництво адвокатів, юрисконсультів, уповноважених професійних спілок, інших громад, організацій; батьків, опікунів, піклувальників, співучасників; громадян, які допущені судом; г) за ознаками осіб, інтереси яких представляють, – представництво сторін, третіх осіб, заявників та заінтересованих осіб, органів державної влади, місцевого самоврядування, професійних спілок, інших організацій, які захищають права інших осіб.

Отже, з наведеного ми бачимо, що багатогранність феномену представництва зумовлена його широким розповсюдженням у різних сферах суспільних правовідносин, у зв'язку із чим різняться як напрями його правозастосування, так і відповідні термінологічні формулювання.

Література

1. *A New English Dictionary on Historical Principles* / ed. by J. Murray, H. Bradley, W. Craigie, C. Onions, 1884-1928. *Oxford English Dictionary*. 1st ed. – Oxford: Clarendon Press. Vol. VIII, Part I: Q-R, 1914. – P. 481.
2. Fairlie J. *The nature of political representation* / J. Fairlie // *The American Political Science Review*. – 1940. – Vol. 34, № 2. – P. 238 (P. 236-248).
3. Ожегов С. И. *Словарь русского языка*: Ок. 53 000 слов / Под общ. ред. проф.

Л. И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: Оникс, Мир и Образование, 2007. – 1200 с.

4. *Энциклопедический словарь* Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона (в 86 томах). Т. XXIV / Под ред. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1898. – С. 28.

5. *Юридична енциклопедія: довідк. вид.* В 6 т. Т. 5. П – С / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2003. – С. 736.

6. Платон. *Сочинения в четырех томах. Том 3. Часть 2* / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. – С. 203.

7. Манен Б. *Принципы представительного правления* / Пер. с англ. Е.Н. Роцина. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – С. 343.

8. Локк Дж. *Сочинения*: В 3-х т. / Ин-т философии АН СССР. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.

9. Мул С.Н. *Социально-исторические условия и концептуальные основания российского парламентаризма*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С.Н. Мул. – СПб., 2004. – С. 12.

10. Шаповал В., Шаповал Т. *Про сутнісні характеристики народного представництва* / В. Шаповал, Т. Шаповал // *Вісник центральної виборчої комісії* № 2 (21), 2011. – С. 46.

11. Устинов В.М. *Учение о народном представительстве. Том I. Идея народного представительства в Англии и Франции до начала XIX в.* / В.М. Устинов. – М., 1912. – С. 694.

12. Гессен В.М. *Основы конституционного права* / В.М. Гессен. – Пг.: Изд. юрид. кн. склада «Право», 1917. – VIII, 439 с.

13. Чичерин Б.Н. *О народном представительстве* / Б.С. Чичерин / Тип. Товарищества И.Д. Сытина – М., 1899. – С. 838.

14. *Конституція України*, Верховна Рада України; *Конституція, Закон* від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

